

II 10837

СРПКИЊЕ У СЛУЖБИ ОТАЏБИНИ И НАРОДУ

ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА 1912 и 1913 Г.
КАО и ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА ОД 1914-1920

БЕОГРАД
ИЗДАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЖЕНСКЕ СЕКЦИЈЕ ФИДАКА
1933

II 10 837 ✓

СРПКИЊЕ У СЛУЖБИ ОТАЏБИНИ И НАРОДУ

ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА 1912 и 1913 Г.
КАО и ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА ОД 1914-1920

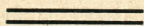

БЕОГРАД
ИЗДАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЖЕНСКЕ СЕКЦИЈЕ ФИДАКА
1933

II 10837/15/72
10

СРПКИЊЕ У СЛУЖБИ ОТАЏБИНИ И НАРОДУ

ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА 1912 и 1913 Г.
КАО и ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА ОД 1914-1920

БЕОГРАД
ИЗДАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЖЕНСКЕ СЕКЦИЈЕ ФИДАКА
1933

949.711 "1912/1913" "1914/1920": 3-055.2

7. 26523

БЕОГРАД

За штампарију „Привредник“ Кнез Михаилова 3. Тел. 21-450
Живојин Д. Благојевић, Кондина ул. бр. 10

ЧИТАОЦИМА

Осећање признања, захвалности и дужног пијетета живим и мртвим сарадницима храбре српске војске у ратовима за ослобођење и уједињење целог нашег народа покренуло нас је да штампамо ову књижицу.

Кад Женска секција међусавезничког удружења бив. ратника (Ф. и. д. а. к.) издаје у Паризу књигу да упозна цео свет с радом и пожртвовањем жена савезничких народа за време Великог Рата, у којој је књизи знатан део посвећен и српској жени, — Југословенска секција тога удружења сматра за дужност да упозна с радом и пожртвовањем Српкиња све своје сународнике, а нарочито младе нараштаје. Нека би њима ова књижица послужила као потстрек како треба служити отаџбини и њеним храбрим синовима, за њу и за њих радити и мрети. Нека би у исто време заменила сјајан споменик, које су наше сараднице пале за отаџбину заслужиле, а који им још нисмо стигле подићи.

За ово скромно излагање великога рада Српкиња од 1912—1920 године послужиле смо се подацима, које су нам љубазно ставили на расположење: Београдско женско друштво, Друштво „Кнегиња Љубица“, Коло српских сестара, Јеврејско женско друштво, Организација учитељица и забавиља, наши пододбори у унутрашњости: Бања Лука, Лесковац, Босанска Градишка и Вардарска бановина. Служиле смо се осем тога и личним успоменама.

УПРАВА

Југословенске секције помоћног фидака

ПРЕДГОВОР

Српске жене у свима ратовима, које је Србија водила за ослобођење и уједињење, у подједнакој мери само на другом пољу рада делиле су све муке и невоље са српским ратницима на фронту. Наши ратници борили су се са непријатељем на фронту у циљу остварења наших националних задатака, докле су се наше жене као војска милосрђа прихватиле тешких задатака службе у позадини, у земљи. Њихови су задаци у овом смислу били разноврсни и многобројни, а то су: да одрже кућу и породицу, да очувају своју имаовину, а по селима да обрађују своја имања, замењујући људе, како би се одржала економска активност земље; да помогну својима на фронту новцем и стварима; да врше службу у пошти, телеграфу и телефону без обзира на друштвени положај, својом нежном и преданом негом помажу лечење рањених и болесних по болницама. Женска удружења у земљи створила су велики број резервних болница и у њима узимала видног учешћа у раду. Ово су тако важне улоге по одржање здравља и снаге једне војске у рату, без којих се не може бити.

Сем ове акције наших жена у позадини њихова акција је била и на фронту. Био је код нас не мали број случајева, да су се наше жене и с пушком у руци као борци добровољно бориле противу непријатеља на фронту и у комитским четатама, подносиле све тешкоће и невоље са људима, и својим јунаштвом и самопрегоревањем окитиле своје јуначке груди и орденима и медаљама за храброст. Досада редак пример пожртвовања за националну идеју.

Па не само жене у Србији, него тако исто и под туђином, под Аустроугарском и Турском, српске жене нису изостајале од својих сестара у Србији, спремајући рубље, обућу и одећу, као и санитарски материјал за браћу у Србији, па све ово са тешкоћама тајно дотурале преко границе.

На исти начин, када смо били ван земље у избеглиштву српске су жене тако исто биле прионуле иа посао, стварајући комитет српских жена, у циљу помоћи избеглицама, интернираним и ратним заробљеницима, и у овоме су раду много користиле.

На овај начин су српске жене и у позадини и на фронту сјајно одговориле својим хуманим и патриотским дужностима. Стога познавајући добро њихов рад у свима правцима њихове обилате помоћи, јер сам у својству помоћника началника штаба српске Врховне Команде био на месту, одакле сам све ово видео и осетио, ја не могу пропустити ову прилику, а да њихов рад завреме наших ратова нарочито не истакнем и да му не одам највеће признање.

На исти начин, као што је српска жена са самопрегоревањем улагала своје физичке и духовне моћи у службу своме народу и отаџбини завреме наших ратова, исто тако данас са задовољством можемо констатовати да и југословенска жена иде истим путем, којим су гределе њене сестре Српкиње. Надахнута светлим и узоритим примерима српских жена из прошлости, и југословенска жена улаже све своје моћи да може одговорити свом узвишеном задатку: ставити све своје силе у службу хуманим циљевима за опште добро свога народа и своје проширене отаџбине.

Живко Т. Павловић
генерал у пензији,
редован члан Српске академије наука, почасни члан Латинске академије за науку, лепу књижевност и вештине у Паризу; и почасни члан Академског друштва за међународну историју.

СРПКИЊЕ У СЛУЖБИ ОТАЏБИНИ И НАРОДУ ЗА ВРЕМЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА 1912 и 1913 Г. КАО И ЗА ВРЕМЕ СВЕТскоГ РАТА ОД 1914—1920 ГОДИНЕ

Географски положај српских земаља на раскрсници између истока и запада наметао је српском народу непрекидну борбу да брани своју земљу од нападача, који су надирали преко ње од истока западу и обратно. Турци су из Азије надирали Бечу преко Србије, а немачка девиза »Drang nach Osten« водила је опет преко ње. Живот поред мужа ратника — браниоца родне груде, живот у тешком турском ропству пет столећа, очеличио је српску жену и спремио је за велику улогу, коју је вршила у ратовима за ослобођење и уједињење свога раскомаданог народа. Са својим савезничким другарицама, које су је свесрдно помагале, она је била потстрекач за многа витешка и племенита дела, утешилац и анђео хранилац славним браниоцима права и праведне ствари и сама борац за њу.

Предигра великога рата, балкански рат, који су Срби са својим балканским савезницима водили против Турске, и који су морали водити, да би своје саплеменике у Турској сачували од коначног истребљења, учинио је Србију изнуреном и истрошеном и у људима и материјалу за велики рат, а српске жене затекао раздељене политички у разне државе, али сједињене у осећањима љубави према браћи својој и у тежњи свих Срба да постану поданици једне велике и снажне државе.

И оне под Аустријанцима: у Банату, Бачкој, Славонији, Војводини, Далмацији, Босни и Херцеговини и оне под Турцима у Старој Србији и Македонији нису изостајале у спреми и раду за свети задатак, који су имале пред собом, од својих сестара у двама слободним краљевинама српским, Србији и Црној Гори. Њима је било још и теже радити, јер су живеље под влашћу оних, против којих су радиле и биле су изложене врло великим опасностима, ако се дозна за њихове везе са сестрама у Србији и Црној Гори.

Кад је објављен Балкански рат у Србији је била већ читава плеада спремних болничарки, које су спремане на курсевима, које су пре много година уназад отварала с времена на време два велика патриотска женска друштва. Први

болнички курс отворило је најстарије женско друштво у Србији „Београдско женско друштво“ још 1875 год. чије су ученице у свима ратовима, које је Србија отада имала, корисно послужиле своме народу и од којих су неколико њих дочекале да у дубокој старости у седамдесетим годинама свога живота врше своју милосрдну улогу са истим самопрегоревањем и оданошћу као и у доба своје младости. Са истом нежношћу и љубављу неговале су у великом рату унуке својих првих рањеника у рату за ослобођење 1876-77 год. Од њих поменућемо само четири г-ђе: Љубицу Луковић, Милку Вуловић, Анку Ђуровић и Наталију Мунк. Оне су давале потстрека млађим болничаркама и примером својим упућивале их да предано врше своју тешку дужност — видара тешких и душевних и физичких болова храброг ратника повереног њиховој сестринској нези.

Други болнички курс отворило је друго патриотско женско друштво „Коло српских сестара“ упролеће 1906 год. Овај су курс свршиле тридесет његових чланица заједно с претседницом његовом. Још неколико година затим отворани су ти курсеви са све већим бројем слушалица, а свршене ученице ранијих курсева позиване су на петнаестодневни рад у болнице те су тако Српкиње добровољно служиле свој војнички рок.

1912 године „Коло српских сестара“ отвара свој последњи болнички курс и чим је објављена мобилизација српске војске, мобилише се и ова женска војска — војска милосрђа. — Коло врши упис нових ученица болничких курсева, који се отварају у свима већим местима Краљевине Србије. Оно је одмах у почетку рата 1912 године предало Министарству војном списак од 1.500 спремних болничарки из свих редова грађанства и оне су са 25 жена лекара одмах стављене под санитет Министарства војног. И добровољно без икакве накнаде ступају у болнице жене и девојке, па чак и девојчице из најбољих кућа навикнуте на најудобнији живот. Све су оне без разлике положаја, од највеће госпође до најсиромашније раднице вршиле сваки посао у болници, најсавесније, дежурале и дању и ноћу по магацинима, кухињама, перионицама, болесничким собама и операционим салама, где су биле од велике користи лекарима, који су их са дивљењем посматрали.

Старије болничарке ступиле су одмах на рад у болнице да попуне места болничара-војника, који су морали отићи на бојиште. Оне су биле и код рањеника, и код болесника у колеричним и тифусним баракама, где су вршиле најделикатније и најопасније послове око њих, и најгрубље у кухињама и перионицама. Радне снаге било је мало а посла и сувише, те су врло често жене замењивале људе у најтежим болничким и другим пословима.

Кћи краља Србије Петра оставила је одмах своју породицу у Петрограду и похитала је у Србију, да као предана кћи свога народа са свима Српкињама послужи његовим синовима. у белој униформи са црвеним крстом краљева кћи била је одана сестра сваком рањеном Србину и примерна сарадница српским женама у овом у сваком погледу тешком послу.

И „Београдско женско друштво“ и „Коло српских сестара“ одмах у почетку рата извештавају војни санитет да хоће да отворе своје болнице, и у њима је цео персонал осем лекара добровољан — чланице њихове. Одмах је „Београдско женско друштво“ добило дозволу да отвори XVI резервну болницу, а „Коло српских сестара“ IV резервну болницу. Оба ова друштва су већ 14 октобра 1912 могла примити у своје болнице прво: 150 рањеника, доцније и до 300, а друго 128, а доцније и много више. Кроз болницу „Београдског женског друштва“ прошло је више од 2.500 рањеника, а кроз болницу „Кола српских сестара“ 1.000 рањеника, за десет месеца. Поред љубави и неге, које су имали у тим болницама, рањеници су из њих излазили носећи нову преобуку, обућу, гуњ и мало новаца.

Како су издаци били велики, а капитал мали, жене су учиниле апел на племените људе у циљу прикупљања прилога у новцу и у стварима. Одзив је био неочекиван. И из Србије и од Срба из Аустрије и Турске и родољуба из туђине стизала је помоћ, тако да су ова друштва била у стању да отворе још неколико болница: у Нишу, Шапцу, Крагујевцу, Лесковцу, а по ослобођењу и у Скопљу и Приштини. Осем тога Коло сестара помагало је јако болнице под Једреном, у Мустафа-Паши, Драчу, Љешу, Тирани, Призрену итд. и свуда послало изван број својих спремних болничарки. Преко 40 болница, које на бојишту, које у новоослободеним крајевима уживало је ову помоћ. Кад је рат 1913 године завршен Коло сестара је своју богато снабдевену болницу у Приштини са операционом салом, инструментима и великим материјалом поклонило граду Приштини.

Кад се указала потреба да се због преноса рањеника отворе што пре чајнице са топлим пићем (млеком, чајем, супом) жене су за ноћ преко телефона организовале у свима железничким станицама мале бифе-е и за 24 сата отпочеле су и овде своју узвишену дужност нудиља.

Кад се указала потреба да се што пре из Беча набаве потребни инструменти, лекови и серум против колере, за 24 часа путује једна чланица Кола сестара у Беч и за неколико дана доноси све потребне ствари и предаје министарству војном.

Кад су српски лукови похитали у помоћ Бугарима и тамо под опседнутим Једреном гинули и умирали од промрзлости и заразе, одлазе тамо у болницу четири угледне госпође српске и односе 16 великих казана и остају у тој заразној болници док год се српска војска није вратила са Је-

дрена. У болницама у унутрашњости Србије жене су одмах, као што смо већ напоменули, и као лекари и као болничарке замениле велики број људи. Ну, не само у варошима, него и у пољским болницама недалеко од бојишта биле су оне вредне и предане помагачице лекару. Фијук куршума, грмљавина топова, који су често и до њих допирали, нису сметали овим анђелима храниоцима и утешиоцима, да са осмехом на уснама теше и храбре тешке рањенике и самртнике. Биле су оне још и веза између рањеника и његове удаљене породице. А кад је посао допустио седале су оне с књигом у руци поред постеље рањеника, да би му читањем прекратиле време и одагнале суморне мисли са његовог чела, или би училе писмености своје лакше рањенике и реконвалесценте.

Напоменули смо раније да су се 25 жена лекара Српкиња одмах по мобилизацији ставиле на службу и под команду војног санитета. Оне су распоређене по војним болницама у позадини као шефови, јер су лекари људи били већином у пољским болницама и на превијалиштима. Оне су веома савесно вршиле своју дужност, нису уступале људима лекарима, ни у знању, ни у издржљивости, како код рањеника и код болесника, тако и код епидемије тифуса, пегавог тифуса и колере.

Вршећи своју лекарску и самарићанску дужност многе су пале као жртва страшних болести. Поменућемо од њих:

Д-р Даринка Бабић рођена у Ваљеву 1886 год. По свршеној гимназији као питомац ваљевске општине буде послата у Берлин, а потом у Цирих, где заврши своје студије и буде промовисана за доктора медицине 22 децембра 1911 год. Радила је у болници као помоћник, а по положеном државном испиту постане лекар ваљевске општине. Завреме великог рата радила је у резервној болници у Ваљеву као шеф 1914 год. Завреме прве евакуације Ваљева буде премештена у Пирот, где је такође била шеф и неуморан радник. На њу преморену и изнурену наишао је тифус и пала је као жртва 1915 год.

Д-р Јелка Попадић рођена у Паризу 21-III-1886 год., гимназију свршила у Београду, а медицину у Нансију. Промовисана 1911 и постала лекар болнице Брок у Паризу. Завреме рата 1912—1913 похитала је у Србију и као срески лекар у моравском и алексиначком срезу чини велике услуге болесницима цивилним и војним. Доцније постаје лекар окружне болнице у Алексинцу, а завреме светског рата шеф болнице у Књажевцу, где је организовала и школу за болничарке. Умрла је од запаљења плућа, које је добила вршећи веома предано своју дужност; не штедећи себе нимало.

После ослобођења иде у нове крајеве и тамо као прва жена лекар врши пелцовање деце.

Д-р Зорка Поповић-Бркић, рођена 1878 у Шапцу. Свршила гимназију и филозофски факултет у Београду 1896. Као професор радила у српским гимназијама: Солуну, Плевљу и

Новој Вароши. После двогодишњег рада у тада још неослобођеним крајевима Србије отишла је да студира медицину у Петрограду, где је промовисана за доктора медицине. Постављена је за лекара окружне болнице у Шапцу. Завреме рата 1912-13 године шеф је војне болнице у Шапцу. Светски рат је затиче на дужности. Завреме прве инвазије у Шабац она остаје са својим рањеницима и болесницима и постаје сведок нечувеног дивљаштва и покоља аустријског. После другог евакуисања Шапца премештена је у Лесковац, где је шеф II резервне војне болнице и где остаје до повлачења. Завреме повлачења, не бринући се о себи, разболи се озбиљно и умре у Врњацима 30 новембра 1915 године.

Д-р Зорка Јовановић рођена у Лапову 1886 године. Свршила своје студије на медицинском факултету у Цириху. Радила у окружној болници у Крагујевцу као лекарски помоћник и умрла од тифуса спралећа 1915 године.

Осем ових Српкиња дужност нам налаже да овде поменемо две жене, које нису Српкиње, али су умрле за нас као лекари српске војске.

Д-р Ева Насницка-Нитницка, из Лозане као жртва тифуса умрла је 19 новембра 1914 године у Нишу, где је радила као лекар у једној од војних болница.

Д-р Елзи Инглес, рођена у Индији 1864. Као шеф мисије Шкотских жена из лондонског комитета дође у Србију чим је рат почео и организује рад. Радећи увек анонимно, не именујући никад своје сараднике, говорећи и радећи увек „у име мисије“, од својих болесника и рањеника добије име српска мајка. Иако је добила заповест за повлачење, она не хте да се повуче испред непријатеља и оста у Крушевцу са својом мисијом да олакша беду и да негује болеснике и рањенике.

После три месеца морала се ипак повући и врати се у Енглеску, где је развила врло живу акцију у корист Срба. Најзад са српском добровољачком мисијом оде у Русију и развије свој рад у добровољачкој дивизији, као што је чинила и у Србији, шаљући извештаје у Енглеску, у којима је говорила: „Српска дивизија је необична и ми смо горди, што смо њој дати на службу!“ Била је тешко болесна од пегавог тифуса, кад су большевици развили своју акцију. Добила је наредбу из Енглеске да се одмах врати. Одговорила је: „Вратићу се, али са српском војском, без ње никада“. Тим је успела да се евакуишу и српске трупе из Русије и са њима је дошла у Лондон. Већ скоро мртву изнели су је из лађе српски официри и војници.

Пре своје смрти говорила је само о успесима, који се могу постићи са „племенитим Србима“. Умрла је 26 новембра 1917 године, а сахрањена 29 нов. у Единбургу. Српске жене лекари подигле су јој споменик у Београду у виду једне болнице, која носи њено име. Материјална средства за њу добиле су од захвалних Срба и Српкиња, а један веома знатан део од Леди Каудри из Лондона.

Овде не смео заборавити *г-ђу Харлеј* — сестру маршала Френча, која, и ако није Српкиња, погинула је за Српство лећећи и негујући рањенике и невољне у Битољу 1917 године.

Као и *Дарју Александровну* погинулу на Гучеву на Емиановим Водама, када 'е пратила V пук II позива, погођену гранатом хаубице на 50 мет. иза стрељачког строја. Међу својим војницима сахрањена је на месту погибије. Она је била пољска болничарка, обучена као војник и у најстрашнијој ватри хладнокрвно превијала рањенике. Ова сестра Русиња жалећи што Руси не знају за страшне муке и напоре Срба да задрже непријатеља, говорила је: „Ох, кад би Руси знали, кад би знали, дошли би преко Карпата, али ето не знају.“

Овакав рад српских жена није могао остати без утицаја на њихову децу и зато у многим болницама видимо и младе девојчице и дечаке од 15—16 год. да су на раду у њима. То су већином ученице средњих школа, које и поред својих матера и професора (жена) врше своју самарићанску дужност. Оне забављају рањенике, читају им приче, књиге и новине, пишу им карте и писма и уче их да пишу и сами. Још и сад видимо и чујемо једну малу вилу од једва 16 година како, пошто је превила своје рањенике, изводи у њиховој соби народне мелодије њиховог краја, а они је с пуно љубави и среће гледају и сећају се мајке, сестре, веренице, с којима су често певали ове песме и коло играли уз њих. Многе су од тих девојчица и ако нежне по спољашности, храбре по срцу, радиле у превијалишту и операционој сали. Зато су на многим младим грудима после Балканског рата заблистала одличја Црвеног Крста Милосрђа. Њихова имена не износимо јер су оне данас ваљане домаћице, срећне мајке лепе и здраве деце. Завреме Великог Рата радиле су све оне по болницама док страшна епидемија тифуса није почела беснети у њима. Тада им је забрањен приступ у болнице, а оне су плачући обилазиле око њих, жалећи своје драге рањенике и болеснике, којима више нису могле олакшати страшне патње.

Лекари страни и санитарске мисије пријатељских народа, које су похитале Србима у помоћ, са дивљењем су посматрали рад српских жена и са највећим поштовањем причали и писали о њему.

Осем рада у болницама велики број жена радио је у радионицама за болничко и рањеничко рубље. Све занатске школе, и у Београду и у унутрашњости Србије, претворене су у радионице и у њима су поред ученица радиле жене и девојке. Шиле су рубље за добровољце, Црвени Крст, Народну одбрану и за војску. „Београдско женско друштво“ уступило је свој дом за смештање добровољаца, за њихову канцеларију и магацине.

Кад је почетком великог рата Аустрија почела бомбардовати Београд, неустрашиве Београђанке са учесницама Занатске школе „Женског друштва“ радиле су под бомбама у

својој радионици, и журно шиле рубље, које је главна војна станица поручила. Званичне се власти повукле из Београда, свет га масама напушта, а вредне ове Српкиње хитају да сврше започето рубље за своју браћу на бојишту све дотле, док није настала унакрсна ватра од бомбардовања, и сваког тренутка претила опасност по живот под порушеном зградом. Тад су се повукле у село ван домаћаја непријатељских топова и довршиле ипак започети посао.

Српкиње у Црној Гори радиле су као и Српкиње у Србији. Стара краљица Милена са својим кћерима претходила је примером. Иако већ дубоко у годинама, сваког дана обилазила је болнице на Цетињу, матерински се старала о рањеним и болесним војницима и благом материнском речју и руком разгалила многог суморног мученика, а као претседница Црногорског црвеног крста велике је користи учинила и војсци и народу. Али Црногорке нису само болничарке, него оне замењују и лиферанте и интенданте и комору у својој војсци. Како ниједан Црногорац није хтео изостати из бојне линије, тешко се могло наћи људи за службу у позадини, те су ту службу вршиле жене. Оне су чак и на само бојиште долазиле да донесу муницију, хлеб, рубље за војску. Недавно нас посетила једна Црногорка, стасита девојка, без леве руке, коју је изгубила као добровољац доносећи муницију на бојиште. Једно зрно дум-дум разорило јој мишичну кост и рука јој морала бити отсечена, а туберкулозни катар друга јој је награда за њену савесну службу отаџбини.

Црногорски краљ Никола - песник, у једној лепој песми опевао је своје Црногорке и њихову предану службу отаџбини у рату.

Док су жене из Србије и Црне Горе могле јавно да служе својој отаџбини, помажу своју браћу и учествују у рату, било као борци, било у служби у позадини, дотле њихове сестре под Аустријом морале су крадом да помажу своју браћу у Србији, која је ратовала. Оне су тајно спремале рубље и цео санитарски и болнички материјал. Ноћу излажући се највећим опасностима и од аустријских власти и од непогода временских прелазиле чамцима Дунав, Саву и Дрину и преносиле браћи и сестрама све потребе и новац. И тамошње жене организоване у једну велику организацију „Добротворна задруга Српкиња“ ступиле су одмах тајно у везу са Београдским женским друштвом и „Колом српских сестара“ и преко њих слале све што су могле, и више но што су могле. Зато и њих није мимоишла судбина њихових људи да труну по аустријским тамницама, да умиру од болести и немаштине и да буду „случајно“ убијене у аустријским лагерима.

Још све ране српских рањеника из 1912-13 год. нису биле зарасле, још се сва српска војска није била ни демобилисала, још су се свуда видели трагови јасни и крвави тога

рата, када је аустријска труба и први пуцањ топа преко Саве на Београд објавио свету почетак ужасне катаклизме, која је преврнула цео свет. Србију малу, али храбру, затекао је овај велики рат измучену, исцрпљену балканским ратовима. Ни оружја довољно, ни муниције, ни санитетског материјала. Осем храбрости, одлучности и пожртвовања своје деце Србија је, оскудна у свему, имала за се и велике симпатије својих доцнијих савезника, који су се један за другим стављали на страну неправедно нападнутог и двогодишњим ратом исцрпљеног народа. Добровољне мисије санитарне и добротворне почеле су стизати из Енглеске, Шкотске, Холандије и Америке. Њихови лекари и болничарке нашли су искусне и вредне помагаче у српским женама.

Ратна срећа у почетку рата била је променљива, победиоци или побеђени српски рањеници пунили су хиљадама болнице. Крв на све стране, јаук на све стране, оскудица у свему, осем у нежности и пожртвованости Српкиња према њима. Нежна душа патила је тешко негујући непознатог војника, у њему је гледала свога сина, брата, кога можда у истом тренутку превија и негује топла љубав друге мајке и сестре у неком удаљеном куту нападнуте и растрзане отаџбине. Њене душевне и физичке патње нису јој сметале да савесно врши своју дужност не само према рањеним војницима, него је видимо како храбро и неустрашиво улази у колеричне и тифусне баракe да негује оболеле војнике, отима их од ове страшне немани, а који је подлегао склапа му очи и уместо мајке и сестре последњи пољубац спушта не бледо чело за увек заспалог сина. Кад је епидемија тифуса почела таманити стотине војника дневно, кад су лекари, 216 њих вршећи савесно своју дужност, умирали са својим болесницима, Српкиње, прави витези без страха, остајале су ту и поред наредбе војног санитета, да се све добровољне болничарке удаље из болнице. Многе су ту своју храброст платиле главом. Прва 'е била претседница Кола српских сестара, г-ђа Љубица Луковић.

У Ваљево, у том паклу од заразе, болнице препуне, нема домова довољно ни постеља, ни рубља креветског ни болесничког. Болесници леже на поду на слами као снопље, један поред другог. Госпођа Луковић, вредна и неуморна, са својим чланицама прикупља од грађана нишких, велику количину рубља и платна, седа у заражени воз пун тифусног бакцила, не обзирући се на молбе и сузе своје породице, одлази у Ваљево да помогне тамо и браћи и сестрама. Свршивши тамо своју дужност и поверивши сав материјал својој достојној сарадници г-ђи Касији Милетић, враћа се у Ниш носећи клицу страшне болести у себи, да после десет дана тешког боловања умре на рукама свога старог мужа и своје ожалашћене унучади. Сахрањена је 12 фебруара на нишком гробљу, где један скроман споменик од белог мермера обе-

лежава место, где лежи ова велика Српкиња, неуморна радница и у ратовима и у миру за добро свога народа.

Она је једна од ученица првог болничког курса (1875); тада млада девојка од 18 година. Тамо стечено знање примењивала је и помагала њиме све српске ратнике у сва четири рата, које је Србија водила од њене младости до њене смрти 1915 године. У миру је била велики патриота и хумани радник. Њен социјални положај и велика интелигенција и прегаштво, дали су јој могућност да предњачи у сваком јавном послу и да помаже извршење многих идеала српског народа. За свој пожртвовани рад у болницама одликована је медаљом Флоренц Најтигал поред других српских одликовања.

Мало доцније одлазе за њом г-ђа Касија Милетић и г-ца Надежда Петровић — уметник сликар.

Г-ђа Касија Милетић кћи и супруга официрска, била је ученица курса из 1906 године. Оставши рано удовица посветила се сва болничарском позиву и још завреме мира стално је радила у војној болници у Београду у одељењу за унутрашње болести. Кад је почео балкански рат оставља болницу у Београду и са војском прелази границу и иде у стопу за њом, негујући рањене и болесне војнике. Кад је ослобођена Приштина ради у болници Кола српских сестара, а кад је потреба захтевала одлази преко Солуна у Драч и Љеш где негује војнике од најтежих заразних болести (дизентерије, тифуса трбушног и пегавог). У почетку великог рата радила је у болници у Крушевцу, а кад је у Ваљеву букнула страшна епидемија, ваљевски лекари позвали су је да дође к њима да им помогне спасавати, што се може спасти. Иако свесна велике опасности по живот, она одлази тамо, да пошто је са нечувеним пожртвовањем неговала хиљаде болесних подлегне и сама тешкој болести априла 1915 године, оплакана искрено и од лекара и од болесника. И она је одликована орденом Флоренц Најтигал. Начелник штаба приморског кора тадањи пуковник г. Живко Павловић видно истиче њен рад и каже да је била редак пример пожртвовања у служби отаџбини.

Госпођица Надежда Петровић, професор сликања и уметник, оснивач „Кола сестара“ са г-ђом Луковић, руководила је националним радом Кола сестара, спремајући жене српске за велику улогу, коју су вршиле за последње три деценије и коју и данас врше. Неустрашива Надежда је од почетка балканског рата са војском и за њом у двојакој улози: ратног сликара и добровољне болничарке. Била је у многим пољским болницама у ратовима 1912-13 године. 1914 године долази у Ваљево и ту остаје у једној болници и завреме најјаче епидемије, да јој и сама подлегне у пролеће 1915 године. Блага и храбра, умела је да утеша и охрабри многе болеснике, да им да наде на боље дане, док је у души очајавала са слома своје отаџбине. Није дочекала да види остварено уједињење свога народа, за које је тако свесрдно и много радила.

Госпођа Анка Луковић, трећи носилац у Србији медаље Флоренц Најтигал, најстарија болничарка, енергична и врло вредна и предана послу и болесницима, одликовала се међу свима и у првим ратовима за ослобођење и у балканском и европском, тада већ од преко 75 година. Иако стара није изостајала у вршењу дужности од млађих, напротив предњачила им је, и њеном уморношћу многи рањеник и болесник има да захвали што је оздравио и можда је још и данас у животу. Она није била само у варошким болницама, већ је ишла за војском, пратила је од Саве до Солуна и радила под најнеповољнијим хигијенским и санитарним околностима. Прихватајући болеснике од колере разболи се и сама од те страшне болести, али оздрави и још изнурена остане у истој болници да негује колеричне болеснике, све док та епидемија није угушена. 1914 год. она ствара прихватну станицу. Под аустријским топовима прима рањенике, превија их и експедије у дивизијско завојиште у Ресник.

Била је чланица Женског друштва, а доцније оснивач и главни радник у трећем великом и патриотском друштву „Кнегиња Љубица“. Њеним одликовањем медаљом Флоренц Најтигал поноси се и после њене смрти њено удружење, коме је била вођ и сарадник на једном веома тешком послу у још неослобођеној Србији. Српски црвени крст предложио је, а затим и предао јој то ретко одликовање на врло свечан начин у своме дому, хотећи тиме да покаже колико и сам цени ову неуморну и одважну своју сарадницу.

Јеврејске жене у Краљевини Србији рођене и школоване у њој волеле су своју отаџбину и радиле за њу као и Српкиње. Осећале су и радиле српски. Организоване у једно велико „Еврејско женско друштво“ оне су чим је рат почео, сва своја питања и потребе оставиле на страну и сву своју акцију посвећују отаџбини у опасности. 1912 год. стварају радионицу рубља, у њој раде саме чланице и запослен је велики број жена чији су мужеви на бојишту. Више хиљада комада разног рубља израђено је за кратко време и одмах све послато Црвеном Крсту. Оне одмах одлазе на рад у болнице и видимо их свуда на послу од кухиње до операционе сале. Друге опет обилазе болнице, и журе се да набаве што недостаје, као и да однесу понуде рањеницима. Велики број одликован је за равностру службу крстом милосрђа као благајница поч. Јохана Леви, претседница поч. Бела Кадмон, члан управе Рика Б. Хајим. Међу њима се одваја Наталија Мунк, добровољац. Рођена и школована у Србији, научивши историју српског народа, иако друге вере, била је кћи тога народа и још 1885 ступа у добровољачки одред генерала Хорватовића иако је била већ мајка двоје деце, одлази у Ниш и ради у једној болници са великим пожртвовањем. Судбоносне 1912 године Наталија Мунк је међу првима на дужности. Она ради у колеричним и тифусним баракама у београдском граду, где се негујући те боле-

снике, и сама разболи од тифуса. Чим је оздравила наставља рад. Ради у болници најтеже послове, прима и спроводи рањенике, прати и ради у санитарним возовима. У Нишу скупља рањенике, организује болницу, остаје на својој дужности кад наступа повлачење, дочекује непријатеља и по његовој наредби морала је доћи у Београд, оптужена да је члан Народне Одбране и затворена, једва се спасла тамнице. За свој савестан и патриотски рад има највиша српска одликовања поред крста милосрђа и ордена Црвеног Крста. Дочекала је да види ослобођење и уједињење српског народа, који је волела, за који је радила и умрла је срећна у проширеној отаџбини. Још једно ретко одликовање добила је избором за доживотну потпретседницу Савеза добровољаца. У том својству путује кроз целу земљу и скуп и преда савезу 500.000 динара за подизање дома „Савеза добровољаца“.

Док су се овако бринуле о својим јунацима Српкиње у Србији и Црној Гори и радиле с њима и за њих, њихове сестре у Босни и Херцеговини нису смеле ни показати своје симпатије и своја осећања према својим саплеменицама с оне стране Дрине, а камо ли помагати их јавно. Тајно су чиниле што су могле и више него су могле. Кад су Аустријанци почели одмах после атентата у Сарајеву интернирати све угледне Србе у Сарајеву и Бања-Луци и затварати их у тамнице, Босанке су нашле начина да допру до њих кроз затворена тамничка врата, да им донесу све потребе, да их охрабре и да им нађу браниоце међу загребачким и бечким адвокатима. Нарочито су жене биле активне и неустрашиве завреме чувеног бањалучког велеиздајничког процеса, кад су аустријске власти под изговором велеиздаје позатварале најпознатије националне раднике. Њихов је положај био утолико тежи што су скоро остале без људи. Једни у тамницама, други интернирани у Арад и друга угарска места, треће, младе покупили и отерали у рат противу брата. Са овог последњег патиле су оне тешко, али нису клонуле духом. Напротив, то их је још више бодрило и терало на рад. Иако су све српске организације културне и хумане у Босни биле распуштене одмах у почетку рата, жене су се снашле у овој невољи и остале за цело време рата сложне, уједињене и готове на сваку жртву. Њихова улога уствари почиње 1912 године, кад је победа на Куманову наговестила зору ослобођења и уједињења свих Срба. Оне су одмах кроз своје удружење „Задруга Српкиња“ спремиле са својим ученицама велику количину рубља, обуће и одеће за болнице и рањенике и узеле великог учешћа у скупљању прилога за Српски црвени крст. Многе од њих нарочито учитељице биле су чланови Народне одбране и као такве одмах 1914 године затворене и уплетене у велеиздајнички процес у Бањалуци. Суђене и осуђене на више година затвора, неке су помирале, а неке још полако умиру од туберкулозе, коју су

стекле у влажним тамницама лишеним и најнужнијих потреба. У чувеном затвору у Босанској Градишци поред угледних људи било је затворено и дечака-ученика гимназија и један број странаца, приличан број Руса, Француз инжењер Труве, Чех посланик Бурживал, Талијан Сераљи, поморски капетан и други.

Поред тешког положаја у коме су се жене налазиле, ипак оне су сматрале за своју дужност да олакшају тешку судбину затвореника. Требало је доста умешности па и храбрости, да се поред страшне контроле војних власти васпоставе везе прво са чуварима затвора, а потом и са затвореницима. Поред снабдевања затвореника свима потребама оне су биле и веза са њиховим породицама: преко њих стизали су им пакети и новац. Оне су чак смеле да даду склониште жени и ћерцици на смрт осуђеног и доцније и обешеног Вељка Чубриловића (једног од атентатора сарајевских) и да је сестрински прихвате и подрже материјално и морално у најтежим данима њеним после смрти њеног мужа. На њену малу двогодишњу ћерцицу спреман је атентат 1915 године на дан годишњице атентата, али су ове храбре жене, сазнавши раније за то, умеле и смеле да је крију дуже времена у својим кућама.

Смеле Босанке не само да су помагале браћу, мужеве и остале заробљенике и затворенике, којих је било на све стране, новчано и у храни, него је њихов рад био још тежи и опаснији у организовању одбране за оптужене и затворене. Поред тражења адвоката, оне су дошле у везу са Србима и Хрватима у Загребу, посланицима у Бечу, спремале и обучавале сведоке, преносиле крадом писма и вести, преносиле од затвореника у свет и обратно и на тај начин крепиле их надом да не клону Материјална средства црпеле су из имовине друштва која су растурена, а коју су умеле сачувати од Аустријанаца.

Целом раду и животу наших жена у Босни биле су вође и потстрекачи, за сва велика дела учитељице. Српско име се није смело споменути и можда би српске сеоске жене у Босни од страха пред непријатељем посве клонуле духом да није било српских учитељица. Иако су оне одмах разрешене од дужности, оне су ипак крадом вршиле своју дужност и према деци и према јадним, самима себи остављеним женама. Оне су сазивале тајне састанке, говориле народу одушевљено, бодриле га на храброст, поучавале прости неписмене жене, како да се снађу у управљању имањем и пред властима. Али су зато и оне страшно страдале. Један пример само. Једној учитељици свежу у ланце и отерају мужа великог националног радника, она остаје у кући сама са четворо деце, кажњена кућевним затвором. Али поред свег надзора власти она се не штеди. Са-стаје се тајно са породицама отераних људи, саветује их, чита им вести о успесима српске војске, о поразима „швапским“. Власти је ухвате у том послу, јер у том крају њен рад није остао без уплива на расположење народа — и одведу је са че-

творо деце у затвор у Винковце. Муке, које је у затвору издржала, биле су нечувене. Деца јој се поразбољеваше, лишена и најнужнијих потреба. Тада је Аустријанци протерају у дом њеног свекра старца од 80 година. Једно јој дете одмах умре, али она не клону, продужи свој национални рад. Састајала се по шумама с људима. Организовала „зелени кадар“ — организацију добровољаца за рад са Србијом, чији су чланови ноћу пребегавали и ступали у српску војску. Жене храбрила и тешила, сликајући им лепшу будућност кад се уједине са Србијом и верујући у сигурну победу савезника. Каква је била она, таква је била велика већина српских учитељица. Њихов рад под окупацијом био је велики и плодан, јер су оне спремиле данашњу омладину тако васпитану да творци данашње Југославије, који један за другим одлазе изнурени и уморени са овог света, имају је коме оставити.

Осем тога васпитног рада, Српкиње у Босни вршиле су још један много опаснији посао. Срби из Далмације, Херцеговине и Босне тајно су организовали добровољачке чете и преко Босне одлазили у Србију. Жене су их дочекивале и криле по својим кућама, храниле и снабдевале свима потребима, док се не нађе могућност да се испрате у Србију. Једна веома богата госпођа из Бања-Луке крила је и хранила на свом великом имању цео месец дана један батаљон добровољаца из Далмације. То је стало целог њеног богатства и неколико месеца мучења у аустријској тамници, па је пуштена јер нису могли да докажу тај њен рад. — Иначе је вешала не би мимоишла. Данас живи скромно од једне врло мале ренте, али срећна, што је своје богатство утрошила да помогне остварење вековних тежњи свога народа. Овакав рад Српкиња у Босни отварао је и за њих широм врата аустријских тамница, одакле су одлазиле или на вишегодишњу робију или у чувене аустријске лагере. Кад је победа савезника отворила и за њих врата слободе, враћале се изнурене и туберкулозне да умиру полако једна за другом у својој ослобођеној Босни.

Кад су тешке ратне године у многим и иначе неплодним крајевима Босне, Херцеговине, Далмације сада са оскудице вредних руку, претиле да глађу уморе децу, Босанке су дошле у тајну везу са Српкињама и Хрватицама из Загреба, које су основале комитет за спасавање српске деце из тих крајева и смештале их код сеоских породица плодних крајева Хрватске, Славоније, Баната и Бачке. У току 1917 и 1918 године спасено је на тај начин од смрти од глади 26.000 деце. Један рад и успех, који се не сме заборавити.

Кад већ говоримо о спасавању деце, да изнесемо још један пример. Дошла је тешка судбоносна година 1915. Три удружена непријатеља нападају са три стране изнурену Србију и њену већ четворогодишњим ратовањем проређену војску. Морало се отступати пред многобројном силом аустро-немачком и бугарском. Повлачила се и војска и влада и народ.

Имајући страшно искуство о нечовечности аустријских трупа у северном делу Србије при њиховом првом наступању 1914 године, о којој је писао и издао две књиге професор лозанског универзитета поч. Д-р Рајс, о ономе што је видео својим очима, многе их мајке нису смеле више дочекати: и богате и сироте, и са парама и без пара бежале су, спасавајући живот свој и своје деце. Многа је мајка, бежећи са више деце изгубила по неко, многа су деца остала сама, отац у рату, мајка умрла или убијена, у првој инвазији. Село се бринуло о њима али кад се бежало, сваки је гледао прво себе и своје. Али Бог, који се брине о деци послао је њима анђела заштитника. Једна Српкиња, велика патриоткиња живећи у Америци, умела је заинтересовати за српски народ одмах у почетку рата неке богате Американце и међу њима богату породицу американског филантропа госп. Фротингама. Они су јој дали материјала и новаца да може основати и издржавати једну болницу. Стигла је међу првим мисијама и извршила свој задатак у Нишу. Наступило је повлачење, сав материјал, двадесет и два вагона који је донела из Америке, који је могла понети и новац, употребила је за спасавање те деце, коју је са својим помагачима купила по друмовима и селима. Налазила је децу разног доба, па чак и бебе од неколико месеца, повлачила се с њима до Солуна, ту је организовала прво децејске склониште и склониште за породиље, у повлачењу. Ту се родило 26 беба. Имали смо прилике видети је у њеном малом логору у Солуну окружену својим малим штићеницима, који су се око ње тискали и звали је мама. Успела је да их преведе преко Атине, где је остала с њима једно време, преко минираних мора у гостољубиву Француску у Ницу, где је за њих отворила и забавиште и основну школу. После победе савезника и ослобођења Србије довела их је све у отаџбину и увек о трошку г. Фротингама и његове породице, уредила један ванредно угодан дом на једном лепом имању у близини Новог Сада недалеко од Београда. Ту је наставила да прикупља ратну сирочад. Тај орфелинат ликвидирао је прошле године, јер су његови питомци, чији се број све више повећавао сви оспособљени за самосталан живот и живе сада од свога рада као: занатлије, чиновници, учитељи и учитељице итд. За 16 година рада на спасавању прошло је кроз дом и спасено 2.225 српкиња а почето је са 136. О петнаестогодишњици тога рада госпођа је издала споменицу, из које смо узели ове скучене податке и ако смо и сами били очевици њеног напора и племенитости и дарежљивости г. Фротингама и његове породице, да спасу од пропасти и сачувају Србији оне, који најмање могу себи помоћи — децу.

Још је једно удружење жена са истим циљем, извршивши свој задатак, пре извесног времена ликвидирало. 1912 године основале су београдске госпође: „Друштво св. Јелене“ за збрињавање ратне сирочади. Кад су Аустријанци почели бом-

бардовати Београд, управни одбор исели децу из престонице и смести у један манастир близу Ниша. Ту их је затекла бугарска окупација. Тежак живот су та деца имала а и њихова директорка, која је успела да све достави српским госпођама у Београду. Оне су почеле радити на томе, да их врате у Београд и тадашња претседница Београдског женског друштва покојна госпођа Даница Христић успела је у томе. Та су деца сва данас способна за самосталан живот. Новац, који је друштву остао после ликвидације посла, предало је оно „Средњошколској матици ратне сирочади“, институцији, која се брине о ратној и ратничкој сирочади великога рата, која посећује гимназије, стручне школе, универзитет итд. Не мали број учитеља, професора, инжењера, официра итд. изашао је из ове институције. Српкиње су и овде на раду и узимају јаког учешћа у збрињавању ове деце.

Кад је војска отступила, влада, маса народа напустила отаџбину, на дому у вароши и селу остала је жена као једина заштита: деци, болесницима и старцима повереним њеној нези. Иако брижна и као жена и као мати и као Српкиња она није клонула духом, свесна да је дужна и своме мужу и своме народу да сачува децу и имање. Знала је ова српска весталка да јој је света дужност да чува огањ на своме огњишту да се не угаси, да га муж, отац нађе топло кад се и ако се врати. У варошима жене су продужиле како су могле послове својих мужева и очева. У селу сељанка је радила своју земљу и неговала своју стоку, која је хранила не само њу и њену децу, него и ону у вароши. Срећна је била кад је могла оној у вароши дотурити мало млека, брашна и које јаје, што је могла сакрити да јој непријатељ не однесе. С каквом тугом гледала је она своје жито, свој једногодишњи рад натоварен на војничка кола, за исхрану мрског непријатеља, своју стоку, за коју се често и отимала с непријатељским војницима, отерану на север и исток, а њој остављено парче хартије, вајна признаница са којом није могла хранити себе и своју децу. Један стих нашег народног песника јасно је означио ову невољу српске жене. „Српкиња ради, а туђен се слади“. Али насилницима је било мало што су се они хранили муком српске жене, што су јој за себе узели све што су могли, него су у плодна села Шумадије (центар Србије) довели и своје заробљенике 100.000 Талијана. Али у њима је српска сељанка гледала своје сапатнике, другове своје деце и браће и сараднике на истој идеји. Радо је делила с њима оно мало што јој је оставио немачки или аустријски војник. Оне несрећнике, који су умирали поред ње оплакала је као своје рођене, њихове гробове сматрала као светињу, китила цвећем и молила се Богу за њихову душу место њихових удаљених матера и сестара. То чине и данас све српске жене и девојке у вароши и селу, па и у самом Београду, и о данима мртвих и о великим празницима не заборављају гробове савезничких војника, па чак и неприја-

тељских. То чине нарочито оне, чији мужеви и синови леже на дну Средоземног Мора или растурени по пољима широм целог света и у отаџбини, јер су „костима својим обележили међе отаџбини својој“.

Ну живот Српкиња у крајевима, које су Бугари окупирали било је право и нечувено мучеништво. И оне у селу и оне у вароши патиле су и страдале. И интелектуалке и просте жене из народа пролазиле су подједнако. Нечувено зверско поступање бугарских трупа са поробљеним народом, напад не само на имање, него и на част породице, од деце до старица, изазвало је побуну у једном делу западне Србије. Српске комите и добровољци са солунског фронта похитали су у помоћ побуњеној браћи. Жене су одмах знале шта им ваља чинити, постале су и поштоноше и извиђачи и интенданткиње за хлеб, храну, рубље, муницију побуњеницима. Служиле су као веза између побуњеника у планини и варошана, који су помагали побуну. Тиме су у Бугара заслужиле да буду мучене, тучене, сечене, вешане, убијане, премлаћене и клане као и људи и деца. Само у једном селу Гајтане убијено је 88 жена и девојка. Листа је врло велика и ми ћемо доцније изнети имена оних, за које постоје званична документа о мученичкој смрти. Учитељице су и овде као и у Босни биле душа и вође овог женског рада, али су зато и оне међу првима платиле својим животом. Док су оне у Босни затваране у тамнице, испитиване и интерниране у лагере, дотле Бугари нису имали кад да их испитују и суде. После инквизиторског мучења да би проказале логоре комита и побуњеника, убијане су најсвирепије, ако већ нису подлегле страшним мукама. Многе се од њих тровале, да не би под мукама издале своју тајну као г-ђа Наста, жена Жике Обреновића, штампара у Лесковцу.

Милеву Шкрљић учитељицу у Врању, ноћу 29 новембра 1915 год. три бугарска официра са неколико војника извукли су из постеље и одвели у команду. Ту је била страшно мучена да призна своје везе са побуњеницима и онда су је са већим бројем грађана одвукли у једну шуму ван вароши и убили. Још су јој приписали као велики грех што је била три године рата болничарка и неговала и српске и непријатељске (бугарске и турске) рањенике, и што је чинила услуге српској војсци при повлачењу.

Милица Обрадовић, учитељица, завреме побуњеничке акције у Топлици основала је болницу у Прокупљу у којој су лечени и неговани и рањеници и народ. Кад су Бугари крваво угушили побуну, позвали је да одговара што је то чинила, терали су је и водили кроз гудуре и планине бедно одевену и болесну да присуствује вешању побуњеника, међу којима је било и оних, које је она неговала и лечила, тукли су је кундацима и терали да прокаже скривене четнике. Изнурена и измучена физички и душевно пала је у постељу и умрла поносна што је Српкиња, али не дочекавши слободу, за коју је радила.

Драга Јанковић била је учитељица у Скопљу, али је окупација затекла у Нишу. Првих дана по окупацији отишла је да се по наређењу јави команди места. Кад су је тамо упитали зашто је у црнини, одговорила је: „Жалим мајку Србију, која ме је хлебом хранила“. Два дана после тога у њен стан долази бугарски официр да врши претрес, скида са зида везен грб са српском тробојком и газећи га вели: „Овде нема Србије, она је пропала“. — Драга подиже грб са земље, пољуби га и смело одговори: „Не, господине, Србија постоји, она је жива“. Ово толико наљути официра, да нареди, да се са њено четворо деце одмах стражарно спроведе у село Брестовац, а мештанима се забрани да јој ма какву помоћ укажу. У највећој беди, измучена оболи тешко и умре 15 јануара 1918 године.

Велике услуге учиниле су топлџким устаницима Јелена Лорћи и г-ђа Б: Ристић. Биле су осуђене и на смрт. Баба Ранђија из села Туреквица стара 80 година у своме штапу преносила је пошту и новац устаницима. Ухваћена ни под великим мучењем није хтела ништа признати. Кад од ње нису могли дознати што им је требало, Бугари је интернирају у Пловдив, где умре од тифуса после годину дана.

Г-ђа Д-р Ладије из Лесковца због великих услуга устаницима, рада у болници, снабдевања устаника рубљем, оделом и другим потребама, ухваћена, мучена и под мукама умрла.

Ружица Вељовић професор гимназије са својом породицом буде интернирана у Нежидер. Црне и тешке дане живели су интернирани и заробљени тамо. Зато је она дизала свој глас и протествовала против мучења јадних људи, због чега су је заробљеничке власти јако мрзеле. Кад је пред Ускрс изненада дошла у лагер једна мисија Црвеног Крста из Женеве, Ружица је, ма да су је власти спречавале, нашла начина да изађе пред шефа мисије и да изнесе пред њега сва страдања и нечовечно поступање власти према интерниранима. То је огорчило против ње још више не само власти у логору, него и оне у Бечу. И после кратког времена један стражар „случајно“ испали пушку и опет „случајно“ погоди Ружицу Вељовић. На дан Велике Суботе пала је ова велика Српкиња и мученица, а после десет година пренесени су њени смртни остаци у Србију.

Даринка Ђерић професор. Подаци о њеном раду и смрти изгубљени су, али успомена на њен рад и муке, које је претрпела у једном заробљеничком лагеру живи још међу њеним савременицима, познаницима и сапатницима. Тешко болесна, изнурена вратила се кући из ропства, да после кратког времена умре пред крај 1918 год. дочекавши ослобођење своје драге отаџбине.

Г-ђа Магдалена, жена Гаје Николића, народног посланика, из Лебана, завреме устанка претвори своју пространу кућу у болницу, у којој је неговала не само рањене и болесне устанике, већ и бугарске рањенике као права хришћанка и чланица Црвеног Крста. Кад је побуна угушена, Бугари су је у

знак захвалности везали за колац и неколико метака у њене груди учинило је крај овој племенитој жени 1917 године.

Косара, кћи Трајка Поповића из Турековца стрељана је и запаљена 1917 године јер је помагала устанике и радила с њима на ослобођењу Србије.

Сва ова мучења, сва ова убиства, отимачина њихове својине, немаштина, тапкање у снегу по неколико сати за $\frac{1}{2}$ кгр. млека за децу или $\frac{1}{2}$ кгр. мяса или хлеба, нису заплашили Српкињу, нису могла да униште у њој наду и веру у победу савезника и повратак својих натраг у отаџбину. Скупљале су се тајно кроз проваљене плотове иза својих кућа, иза добро затворених прозора да се светлост не би видела, поучавале децу да су Срби и српској историји, јер су их Бугари приморавали да дају децу у школе, где су биле доведене бугарске учитељице, старијим девојчицама простијим женама, држале патриотска предавања ширећи им националну свест, криле српске књиге, које су им Бугари хтели уништити, радиле, везле и шиле дарове за победиоце, који „морају скоро доћи“ и саопштавале том тајном организацијом кроз цело место неку карту, коју је ипак успела нека угледнија њихова суграђанка да им на неки начин дотури из Француске или Швајцарске.

Ове карте, које су врло увијено наговештавале офанзиву и скори повратак у отаџбину само су појачавале никад неизгубљену веру у победу и ослобођење. Једна петнаестогодишња девојчица из Ниша пише после ослобођења у иностранство својој тетки која се још није вратила кући: „За све време окупације ни једног дана нисам посумњала у нашу победу и ослобођење и зарекла сам се да ћу пољубити првог војника савезничког кад наиђе. И дочекала сам тај дан и пољубила сам првог весника слободе једног коњаника, коме сам окитила коња цвећем, а њему даровала свилени пешкир“. То је било сироче једног српског официра, који је дао живот за отаџбину, а чија је мати опалила шамар једном бугарском официру, кад је покушао да буде дрзак према њој.

Овако васпитане и храбре Српкиње нису се задржале само на раду у позадини. Узеле су оне и пушку у руку, сукње замениле панталонама и бориле се као прави војници са пушком у руци, неуступајући ни у храбрости, ни у издржљивости својим мушким друговима, који су их опет са своје стране веома ценили и витешки се према њима опходили. Оне су и четници и борци у редовној војсци.

Једна од њих необично храбра и интелигентна, дете села из питоме Шумадије од једва 20 година, пошла је са четницима, кад су они идући за Босну 1914 год. преноћили у кући њенога оца. Ни забрана очева, ни плач мајке нису је могли одвратити да не оде у борбу. Баш као и Јованки Орлеанки био је то глас с неба, који је она јаче чула, кад су четници наишли, а који је њој од детињства кроз наше народне јуначке песме полако, тихо развијао осећање да и на овај начин послужи

своме народу. Она уђе са овим четницима у добровољачки одред капетана Панте Радосављевића. С њиме је ратовала по Босни. После повлачења из Босне овај добровољачки одред десеткован, буде придодат ужичкој војсци. Из тог одреда буде упућена у брдски батаљон капетана Протића и поново се бори на положајима у Босни: Локва, Пали Витез, Хан Пијесак и Јасика. На положају Перовац буде рањена у главу, послата у Ниш у болницу. После тромесечног лечења добије боловање код својих родитеља, али се она после десет дана са још свежом раном пријави министру војном, који је упути у други пук II позива II батаљон. Са тим пуком бије се на Крупњу, у Мачви и Љубовији. Дошло је повлачење кроз Албанију, од Крушевца до Сан-Ђовани издржала је јуначки све тегобе страшнога пута. Ту у Албанији јој је саопштено да је произведена за каплара. А код Тиране њено храбро држање и отпор према Арнаутима завреме повлачења донели су јој производство за наредника. Испраћена је са својим пуком, од кога је остала шака људи, у Бизерту на опорављење. Одатле је испраћена у Марсељ, одакле је после тромесечног одмора отишла на солунски фронт. Са другим гвозденим моравским пуком учествовала је у свима борбама на: Горничеву, Крушеграду, Стојковом гробу, Флоки, Црној Реци, Купи, Груништу, Будимирцима, Броду, Корчи, Сакуљеву, Чуки, Коти 10-50 и Пологу. На једном од ових положаја, Броду, била је рањена у ногу, али после три недеље опет је у својој јединици. Својим јунаштвом и лукавством ова жена наредник заробила је једну чету Бугара од 29 људи, у борби на Црној Реци 28 септембра 1916. Зато је цитирана у заповести врховног команданта и та заповест прочитана је целој војсци. 29 октобра учествова у три јуриша на положај Чуке, и том приликом буде рањена у обе ноге. Тадањи Регент и врховни командант Њ. В. Престолонаследник Александар одликује је орденом Карађорђеве звезде са мачевима, а фебруара 1917 командант источне војске генерал Сарај одликује је орденом Почасне легије. Најзад добија ова необична жена ратник и француско војничко одликовање Кроа де гер. са палмом јуна 1917 год., Ово одликовање прикачио је на њене јуначке груди адмирал Гепрат у Бизерти, где је била транспортована у болницу на лечење својих рањених ногу. Наша јунакиња на штакама између два француска официра, прима ово високо одликовање, док поред ова три јунака: једне Српкиње и два Француза дефилују све војне француске и српске јединице из Бизерте.

Њене тешке ране задржале су је овога пута дуже у Бизерти, а одатле је послата у Тулон на опорављење. Ту се упознала са многим француским госпођама, које су са дивљењем и највећим поштовањем прихватиле ову јунак-жену. Једна од њих учитељица г-ђа Jeanne Surre рођ. Bonseyard спевала јој је песму, у којој цитира њено јунаштво и упоређује је са Јованком Орлеанком.

На глас о офанзиви, бацила је штаке, још са болесним ногама укрцала се у лађу за Солун, и пожурила да стигне своје другове у тренутку кад су победници солунски јурили према својој измученој и опустошеној отаџбини. Стигла их је код Ниша и више се од њих није раздвајала. Учествовала је у целом напредовању српске војске увек прва међу првима и демобилисана је ова необична славна жена, која се није штедела, која је смрти смело гледала у очи, али ју је ова ипак поштедела. Демобилисана је 1920 год. пошто је своју војничку дужност до краја извршила и српску жену истакла као јунакињу првог реда. Данас исто тако као у рату пушком вешто рукује четком и крпом и у једном надлештву једино тим радом храни своје три девојчице.

Четник Јелена Шаулић, кћи црногорског свештеника Шаулића који је морао пребећи у Србију, где је Јелена ступила у учитељску школу. Кад је настала окупација Србије, пошто су му Бугари обесили жену и упропастили целу имовину, Јеленин се отац са њом врати у Црну Гору. Страшан живот под окупацијом одлучи Јелену да оде у гору, где се нађе са друговима организованим у чету. Обукла се као и они, у борбама које су се водиле није ни у чем изостајала иза својих другова. Увек прва, свуда и у борби и у послу. Без лекара и болничарки била је једина сестра нудиља својих рањених другова. Она је умела да одушеви тако своје другове, да је постала духовни вођа целе ове организоване јуначке дружине. Све тегобе тешког четничког живота по шумама, гудурама и кршевима црногорским мушки је она сносила. По њеној издржљивости и јунаштву нико не би у њој познао жену. Једино лепо женско лице одавало је њену женскост. Аустријске власти чиниле су све могуће да се докопају ове јуначке девојке, оца су јој неколико пута водили на мучење, да би казао где је, чинили су потере и уцењивали њену главу, спалили су јој ствари, књиге и њену учитељску диплому, поручивали су јој, да ће је кад је ухвати исецкати на комадиће, али све то није застрашило ову јунак-девојку, велику патриоткињу, да издржи две године до краја окупације. У часовима одмора певала је ова интелигентна Српкиња лепе патриотске песме, и водила свој дневник који је врло интересантан. У њему описује све тегобе и лепоте четничког живота. Из њега се чита сва величина карактера и лепота душе ове дивне девојке. дочекала је слободу свога народа, за коју се надчовечански борила, али је није дуго уживала, послужила је још непуне две године потом своме роду као учитељица, носећи у себи клицу болести, коју је као војник задобила. Кад је девојка Јелена Шаулић са прошлошћу једног сјајног ратника умрла 1920 године још млада, свежа и лепа, растурила су се за њом сва села и вароши, кроз које је са својом четом пролазила и који су је тајно помагали, оплакали су је сви станов-

ници места, где је била учитељица без разлике вере, народности и положаја.

Љубица Чакаревићева, храбра и неустрашива, издржала је све борбе са својим друговима. Потребно је било проћи кроз бугарски фронт и однети извесну усмену заповест. Она је то извршила и у оделу српског војника, пробила се кроз бугарску линију и стигла куда је требало. Пала је храбро за слободу своје отаџбине.

Мара Пејчић-Кучарка четник још од 1896 године. Позната као неустрашиви борац, опевана је у песмама. Кад њој Бугари нису могли ништа, ухватили су њену кћер Стојку и метнули на муке. Љутито је узвикнула ова достојна кћи мајке јунака пред масом окупљеног народа: „Ја сам права Српкиња, вадите сабље, па ме посетите, али ме не мучите као нељуди. Српкиња није рођена да игра и пева са својим крвницима“. Отворила је хаљину на грудима и узвикнула: „Удрите, сва Србија неће изгинути, браћа ће осветити сестру“.

За Маром Пејчић и Стојком следовала је Мара Павковић. И мужа и сина изгубила је за слободу свога народа. Она је била њихов осветник. Храбра и одважна борила се увек у првим редовима.

Издвојили смо ово неколико светлих примера најистакнутијих из великог броја храбрих Српкиња-ратника, јер нам ограничен простор не допушта да овде цитирамо јуначки живот и жртве осталих, које су биле достојне другарице свих горе описаних, од којих су многе доцнијих година полако умирале од последица ратног живота. Многе су и данас живе као срећне мајке и добре домаћице очврсле у рату, да тегабе живота и у миру могу јуначки и стрпљиво сносити.

Док су једне Српкиње патиле, тајно служиле народу под окупацијом, бориле се да сачувају своју народност, част и имање оцу и мужу кад се врате, васпитавале, спремале и подизале децу за добре Србе, док су се друге бориле као војници за победу савезничког оружја и слободу свога народа, док су у свима крајевима раскомаданог Српства жене радиле оно што смо напред изнели, а што је површна и врло бледа слика онога што су оне у ствари чиниле, дотле и група жена, која се повукла из отаџбине и нашла склоништа у савезничким земљама није седела скрштених руку.

Патње и јаук окупираног народа у Србији, тежак живот и гладовање интернираног цивилног становништва и ратних заробљеника у лагерима аустријским и бугарским и многих сиромашних избеглица упутили су Српкиње у емиграцији шта им ваља чинити.

Чим су се сместиле у места која су изабрале, чим су се и саме мало опоравиле од страшног повлачења и болова телесних и душевних, прионуле су на посао и организовале комитете српских жена за помоћ сиромашним избеглицама, интернираним и ратним заробљеницима. Многе су ступиле у

разне добровољне радионице, које су организовале Францускиње и тада још богате руске госпође у Француској. Знамо једну тада још младу жену Српкињу, која дотле није умела честито ни иглу да држи, да са великом преданошћу ради не само у радионици, него и кући носи, да што више комада рубља за избеглице преда.

Комитет српских жена у Ници и други у Паризу организовали су пакетну службу. Стотинама пакета дневно спремају се и везивале нежне руке српских жена да се што пре испошљу у заробљеничке логоре у Аустрију. С тугом су помишљале на своју јадну, заробљену и интернирану браћу и сестре по бугарским лагерима, којима се није могло помоћи, јер је бугарска влада на интервенцију Црвеног крста из Женеве да дозволи пошљику пакета одговорила, да није потребно, јер Бугарска води бригу о заробљеницима у својим лагерима. А та је брига била недовољна, јер се мало њих вратило отуда кући. Српкиње су у свом раду помагане српском и француском владом, и многим угледним госпођама француским, енглеским и холандским. Помоћ коју су уживале била је и материјална и морална. Сарадња њихова са Српкињама никад неће бити заборављена, и многи се српски заробљеник и војник са захвалношћу још и данас сећа своје француске куме. Пакети у којима је било двопека, пиринца, пасуља, чоколаде, дувана, лекова, одећа и рубља, у које се често вешто сакрила и по нека цедуљица да охрабри несрећника, спасли су многе животе, многој деци оца, многим мајкама синове.

Концем 1917 и почетком 1918 год. Аустријанци нису више имали довољно хране ни за себе, а камо ли за заробљене и интерниране. Један заробљени официр пише својој сестри у Париз и каже „Ми немамо више шта јести, Аустријанци нам не дају не зато што неће, него што ни сами немају“. Крајње време је било пошљиком пакета спасавати што се још могло спасти. Ту су Српкиње у емиграцији помогнуте својим савезничким сестрама учиниле велику услугу своме народу, јер не само да су физички спасле заробљене и интерниране, него им подигле и морал и наду на спасење. Кад су враћени у Француску онеспособљени српски војници из аустријских лагера, били су смештени у две болнице у Ници поред оне у Mont des oiseaux код Тулона. У свакој болници радило је по десет Српкиња из комитета српских жена. Један лекар који је са њима враћен рекао је једној од тих госпођа: „Г-ђо, ваши пакети са храном први су стигли онда, кад смо сви били очајни и кад се говорило да је све свршено. Кад смо их видели уверили смо се да није истина што се говори. Плакали смо од радости. Ви сте морал код тих заробљених војника подигли и многе спасли од очајања. Глад је била толика да сам ја ноћу скакао кроз прозор да из баште извадим репу да бих утолио глад“.

Исте ове госпође вративши се у отаџбину по ослобођењу продужиле су да раде на спасавању изнемоглих, болесних, инвалида, деце-сирочади. Два женска друштва које смо раније поменули: „Београдско женско друштво“ и Коло српских сестара“, чије су чланице и оне, које су остале у окупираној Србији, као и оне, које су се склониле у пријатељске земље служиле своме народу, како су им прилике допуштале, одмах су спремила и отворила своје домове за ратничку сирочад, организовала одборе за снабдевање рубљем и оделом, за оголелу сиротињу, обилато потпомогнута америкаским и енглеским мисијама. Коло српских сестара отвара у Београду „Инвалидски дом“, у коме су за три године нашли склоништа преко 4.000 онеспособљених бораца и многи ту добили обуку и оспособили се са самосталан живот.

Остала добротворна женска друштва „Дом ученица“, „Кнегиња Љубица“, „Јеврејско женско друштво“ и друга постепено поново продужују свој рад тада много више проширен. Стварају се и нова друштва, и сва раде вредно да поправе зло ратом нанесено, да помогну онде где држава није могла стићи. Пустош и беда били су толики на све стране у Србији да су жене имале пуне руке посла, али су својом вредноћом, оданошћу и великим поцртвовањем успеле да убрзо организују успешан рад и помогну велики део оних којима је хитна помоћ била потребна. Нарочиту су пажњу поклонице сирочади ратној и ратничкој. С великим жртвама и материјалним и физичким основале су многе домове за њих у разним крајевима Југославије и до данас извеле на пут и спремили отаџбини велики број ваљаних грађана и грађанки, децу изгинулих и помрлих ратника.

Овај и оволики рад могао је бити вршен само од жена не само национално свесних, него и унапред спремних и васпитаних за жртве а спровођен је спонтано и без разметања.

Дан ослобођења и уједињења дочекали су Срби и Српкиње са великим поносом, јер се тек тога дана видело шта је за њега урадила жена а шта човек. Велика тежња Српкиња и радост са испуњене наде, како у вароши тако и у селима, најлепше се манифестовали у дочецима српске и савезничке војске, која је наступала и са великим успесима летела од Солуна ка северу.

Завршујући овај блед приказ рада српских жена за време великог рата, који су Срби почели још 1912 године, ми жалимо што су изузетне прилике: повлачење из отаџбине и окупација непријатељска уништили готово сва важна документа, која су спремали странци, који су у Србију дошли за време рата, и званичне власти, из којих би се могао још јасније оцртати сав заиста велики рад српских жена и веома користан за целу садашњост Срба и свих Југословена. „Српкиње су толико биле заузете својим радом, да им није ни падало на памет да воде какве белешке о томе, не оче-

кујући да ће се писати о њиховом раду, који су оне вршиле и испуњавале по дужности и љубави према отаџбини и својој браћи, којима је њихова сарадња била драгоценач, како је скромно одговорила једна Српкиња из Босне кад су јој затражени подаци о раду њеном и њених другарица.

Заједничком раду Срба и Српкиња дугују Срби, Хрвати и Словенци своје ослобођење и уједињење у једну велику и напредну Југославију.

СРПКИЊЕ УМРЛЕ ЗА ОТАЏИНУ

од 1912—1920 године

Љубица Луковић, Надежда Петровић, Касија Милетић, Др. Драгиња Бабић, Др. Јелка Попадић, Др. Зорка Поповић-Бркић, Зорка Јовановић, Др. Елзи Инглис (Енглескиња умрла за Србе), Др. Ева Несница-Нитница, г-ђа Харлеј (Енглескиња умрла за Србе), Дарја Александровна (Рускиња умрла за Србе), Наталија Мунк, Јохана Леви, Милева Шкрљић, Милица Обрадовић, Драга Јанковић, Магдалена Г. Николића, Косара кћи Трајила Поповића, Ружица Вељовић, Даринка Ђерић, Јелена Шаулић, Мара Пејчић, Стојка Пејчић, Мара Павковић, супруга Др. Хадије, Наста Ж. Обреновић, Баба-Ранђија, Цоца поп Трајка Поповића.

Из среза чичњског погинуле 1917 год. (на вешалима, стрелане, заклане бајонетима, под батинама): Јана А. Стојиљковић, Јорданка Ст. Трајковића, Ката Ј. Коцић, Доста Т. Стошић, Јелена И. Марковић, Стана кћи М. Стојановића, Баба-Ранђија, Љубица кћи Илије Здравковића, Станија В. Здравковића, Даринка кћи В. Здравковића, Софија М. Здравковића, Јелица кћи М. Здравковића, Ката М. Милошевића, Јана Здр. Стојковића, Марија Ст. Здравковића, Милица кћи Ст. Здравковића, Стојана П. Здравковића, Јевросима кћи П. Здравковића, Даница М. Ивковића, Драга Д. Пешића, Стана В. Пешића, Стојанка, Даница и Недеља кћери Дим. Пешића, Даница В. Пешића, Лепосава кћи В. Пешића, Гаја Ж. Јовановића, Даница кћи Ж. Јовановића, Станија кћи Ј. Стаменковића, Јана Д. Антића, Цона Ст. Ђорђевића, Станка Ст. Илића, Вукана Св. Стојиљковића, Стојна М. Стојиљковића, Марија И. Станковић, Боса М. Стошић, Магда Јов. Антића, Драга В. Антића, Даница кћи В. Антића, Савка А. Станковића, Васа В. Стојановића, Роска кћи В. Стојановића, Стојна Величковић, Агнија М. Станковић, Наталија П. Станковић, Савка М. Станковић, Роска кћи М. Стојковића, Стана Ј. Милошевића, Васка Д. Дончића, Стојна Ст. Стевановића, Илинка Н. Стевановића, Певкана М. Спасића, Сета кћи М. Спасића, Милена Тр. Јовановића, Николета Н. Тошића, Боса А. Стошића, Вела кћи Ј. Крстића и Боса, Радојка Владимира Н., Кадивка Т. Додића, Стоја Др. Стојановића, Стојана И. Младеновића, Мара Ст. Цветковића.

Из среза јабланичког: Стојанка Стојановић, Јованка Љубеновић, Гроздана М. Љубеновић, Смиљана и Јелена Кр. Љубеновић, Стана Ђ. Атанасковић, Јелена Н. Павловић, Неда М. Анђелковић, Милева Ј. Станковић, Марта Т. Трајковић, Петрија Ст. Станковић, Младена Н. Јовића, Анђа М. Младеновић, Милица В. Арсић, Ружа Ј. Божовића, Неда Ст. Божовића, Анђа М. Кедојевића, Милева Р. Божовића, Станија М. Божовића, Стана Сп. Михаиловића, Јованка М. Михаиловића, Веруша Н. Божовића, Стана В. Михаиловића, Јованка М. Михаиловића, Бурђа М. Туровића, Јелена С. Буровића, Стојка Ј. Божовића, Милосава М. Божовића, Петруша Р. Туровића,

Јаглика М. Кедојевића, Милуша Ђ. Перовића, Марица М. Божовића, Миросава П. Јововића, Станица М. Јововић, Станојка Б. Јововић, Милуша Шћ. Јововић, Босиљка Р. Бојић, Станислава Р. Бојић, Јованка Ј. Балић, Митра Н. Балић, Златана Бл. Лазовић, Милица Ст. Жугић, Новка Цв. Жугић, Јована Мил. Жугић, Анђа Ст. Радуловић, Марица П. Жугић, Стана В. Тмужић, Добрана Р. Живковић, Ружа М. Живковић, Миљојка С. Живковић, Милуша С. Кујовић, Пава Р. Јовановић, Милосава В. Лакетић, Анђа Н. Кујовић, Госпава Ј. Ђаковић, Станојка М. Вукашиновић, Божана М. Јовановић, Аница Ж. Грубача, Пантелија Ђ. Грубача, Стануша П. Грубача, Станија Б. Јовановић, Милунка В. Блечић, Милица М. Блечић, Роса Мат. Блечић, Марија кћи Тр. Илића, Ката Т. Миљковић, Роска Ст. Новаковић, Станија Ст. Стаменковић, Савета Дим. Пешића, Санда М. Новковић, Наталија М. Јовичић, Стојна Ђ. Анђелковић, Стамена Ст. Димитријевић, Димана П. Јовановић, Анђа Ристовић, Јелинка Јовановић, Вида Чамовић, Митра Жугић, Марија Б. Жугић, Цвета А. Игњатовић, Видосава Ст. Перовић, Стана Зл. Ђорђевић, Цвета О. Булаић, Русија Др. Крстић, Севда Јов. Цветковић, Кева Ранђеловић, Марија В. Миловића, Радојка Н. Миловића, Стана Ј. Смолковића, Видосава М. Павловића, Неда А. Тошића, Љубица Ст. Николића, Милева кћи Здравка Стевановића, Јелена Ј. Стојановића, Првка Ст. Пурића, Миланка М. Станковић, Перса А. Стевић, Ванка Ст. Павловић, Милева кћи Т. Митровића, Мара Р. Миловића, Милунка М. Радовановић, Зорка Св. Јовановић, Анка Д. Јовановића, Савка В. Тасић, Василија Р. Марковић, Лепосава Рат. Марковић, Милица Р. Миловановић, Марија Ст. Кулић, Милуша М. Кулић, Брана М. Дубљевић, Миљуша Т. Кулић, Наталија кћи Г. Милошевића, Симона М. Драшковић, Илинка Јов. Милић, Душанка и Савица кћери Јов. Милића, Бојана кћи Јов. Перовића, Станка К. Павловић, Смиљана К. Станковића, Илинка М. Марјановић, Санда Ђ. Симић, Аница Ст. Пејић, Танка Р. Пејић, Синђа Н. Антанасковић, Велика Р. Дедовић, Неда В. Обрадовић, Даринка Р. Цековић, Јованка Ст. Терзић, Трајка Ж. Стојковић, Лепосава Св. Стојковић, Љубица Ј. Младеновић.

Из среза лесковачког: Стојанка Т. Коцић, Магдалена Ђ. Ценић, Перса Н. Стојиљковић, Љубица П. Стојковић, Стана М. Стаменковић, Роска Р. Стојковић, Тодора К. Стојановић, Петра А. Стевчић, Стана М. Пејчића, Јелена А. Живковић, Роска К. Пешић, Наталија Ст. Антић, Певкана Т. Живковић, Јелена Ј. Младеновић, Милуша С. Петровић, Стоја М. Петровић, Јагода Д. Перовића, Велика Ст. Ристић, Трајка П. Тодорорић.

из среза власотиначког: Милева Св. Ђорђевић, Сипка Ј. Стојановић, Султана К. Станојевић, Злата Б. Крстић, Васка В. Костић, Милева Ал. Митић, Ката И. Цветковић, Милена Ђ. Станковић, Марија Ђ. Митић, Косара М. Ђокић, Марија Ј. Анђелковић, Сеферина С. Јовановић, Милана Ђ. Ранђеловић, Милка М. Павловић.

